

*Т. В. Гоголь,
к. е. н., доцент, докторант кафедри регіонального управління, місцевого самоврядування
та управління містом, Національна академія державного управління при Президентові
України*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Обґрунтовано методологічні основи функціонування сільських територій як основоположно-го елемента детального дослідження механізмів державного регулювання розвитку сільських територій в Україні. Визначено, що розвиток сільських територій повинен базуватися на основі принципів субсидіарності, компліментарності, участі, які дозволяють мобілізувати і ефективно задіяти потенціали саморозвитку сільських територій та місцевого населення.

The methodological basis of the functioning of rural areas as a fundamental element of a detailed study of mechanisms of regulation of rural areas in Ukraine. Determined that rural development should be based on the principle of subsidiarity, complementarity, participation, allowing mobilize and effectively utilize the potential of self-development of rural areas and local population.

Ключові слова: сільські території, методологія дослідження, структура методології, принципи розвитку сільських територій.

Key words: rural areas, research methodology, structure, methodology, principles of development of rural areas.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Технологія формування державної політики забезпечення національних інтересів передбачає чітке визначення її головної мети, критеріїв досягнення цієї мети, систем національних цінностей, національних інтересів. Актуальність теми дослідження для українського суспільства визначається його системною трансформацією, що зумовлює високий рівень невизначеності та непередбачуваності процесів, які відбуваються в усіх сферах життєдіяльності суспільства та держави, у тому числі у сфері функціонування сільських територіальних утворень. Складний, багатовимірний характер досліджуваного феномена потребує застосування діалектичного підходу в контексті методології еколого-економічних наук та державного управління.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Перш ніж перейти до детального дослідження механізмів державного регулювання розвитку сільських територій в Україні, важливо, насамперед, обґрунтувати методологічні основи функціонування сільських територій. Термін "методологія" в сучасному науковому лексиконі настільки популярний і загальноновживаний, що дедалі рідше постає питання його змісту. Багато дослідників схиляються до думки, що у науці нерідко спостерігається звуження методології до одного її виду — методології пізнавальної діяльності. Якщо раніше поняття методології охоплювало передусім сукупність уявлень про філософські основи на-

уково-пізнавальної діяльності, то тепер йому відповідає внутрішньо диференційована, достатньо розвинута і спеціалізована сфера знань [9, с. 25; 10, с. 35]. Теоретичні положення та методологічні основи організації державного управління містяться в працях вітчизняних вчених В.Д. Бакуменка, П.І. Надолішнього; до числа фахівців, у полі зору інтересів яких перебуває методологія дослідження процесів управління територіальним розвитком, слід віднести В.В. Мамонову, Н. Нижник.

Окремі аспекти цієї проблеми, пов'язані з пошуком сутності сільського територіального розвитку, стали предметом наукового дослідження у працях Ю.Е. Губені, А.В. Лісового, М.Й. Маліка, О.М. Могильного, М.К. Орлатого, О.І. Павлова, І.В. Прокопи, П.Т. Саблука, В.В. Юрчишина та інших.

Не дивлячись на те, що тематика розвитку сільських територій не обділена увагою науковців, вона і далі спонукає до розвідок своєю гостротою, динамічністю процесів та багатогранністю. Зокрема, дослідженню такого напрямку, як механізми державного регулювання розвитку сільських територій, на нашу думку, бракує фундаментальності, проводиться за межами концепції системності, а пропозиції з удосконалення регіонального менеджменту недостатньо креативні. Разом з тим, науковий супровід назрілої адміністративно-територіальної реформи потребує адекватного концептуально-методологічного забезпечення, з метою створення передумов для ефективного соціально-економічного функціонування сільського соціуму.

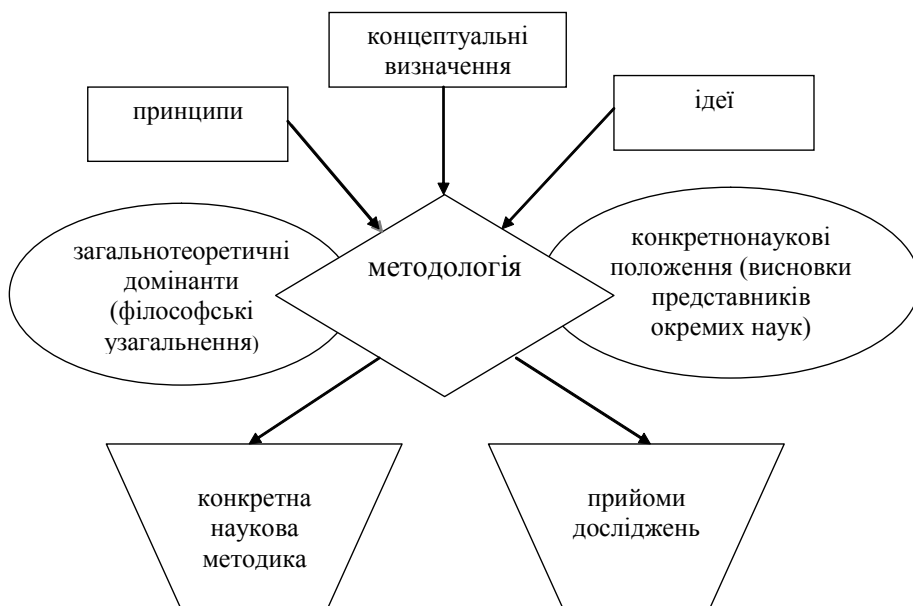


Рис. 1. Становлення методології наукових досліджень

Джерело: авторська версія.

Метою статті є обґрунтування науково-методологічних підходів до дослідження розвитку сільських територій України з урахуванням сучасних тенденції, закономірностей розвитку, перспектив та вимог стосовно підвищення їх конкурентоспроможності.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Методологія виникла і розвивається як результат теоретичного осмислення досягнутого рівня пізнання, випробуваних методів дослідження дійсності. Теоретичність методології, її наднауковий рівень щодо конкретних результатів пізнання визначили її філософське походження. Поняття "методологія наукових досліджень" бажано розглядати як загальну теорію конкретного процесу пізнання, пошуку більш глибокого пояснення специфіки об'єкта пізнання, яка впливає на процес дослідження і визначає його основні характеристики. Методологію в широкому значенні можна розглядати як сукупність загальних установок і засадничих принципів, що регулюють наукову діяльність як таку, в її відносній відокремленості від практичної та духовно-практичної діяльності. У вужчому значенні термін "методологія наукових досліджень" стосується норм, правил і методів, що налаштовують пізнавальну діяльність, спрямовані на досягнення повноцінного знання у формі емпіричних даних, законів або теорій будь-якої науки.

Як свідчить історичний досвід, становлення методології відбувалося через поєднання двох взаємодоповнювальних тенденцій — через філософські узагальнення і висновки представників окремих наук. Дійсно, наукова методологія є синтезом загальнотеоретичних і конкретнонаукових положень. Окрім того, успішна методологія повинна синтезувати в собі концептуальні визначення, принципи, ідеї і дійти до окремих наукових методик і прийомів досліджень (рис. 1).

Методологічні здобутки прийнято поділяти на фундаментальні (філософські), загальнонаукові та конкретнонаукові.

У спрощеному вигляді філософська методологія може бути зведена до кількох фундаментальних принципів. По-перше, це принцип взаємозв'язку, що вимагає розглядати наукову діяльність як одну зі сфер людської діяльності, а знання — як фрагмент культури, який відтворює свій пред-

мет у повноті його визначень і опосередкувань. По-друге, це принцип суперечності сутності всього та наукового дослідження зокрема, що розкриває процес змін через єдність і боротьбу внутрішніх протилежностей. По-третє, це принцип розвитку, що відтворює необхідність змін від одного рівня до більш високого, досконалого [3, с. 22].

Загальнонаукова методологія традиційно трактується як сукупність методів, застосування яких можливе в будь-якій сфері дослідження. До них належить метод єдності історичного та логічного підходів, метод руху думки від абстрактного до конкретного, метод системно-структурного аналізу, єдності аналізу і синтезу тощо.

Конкретнонаукова методологія — це сукупність досягнень певної науки, що кристалізується у

формі ідей, законів, методів і є основою для подальшого дослідження в цій сфері. Використання конкретно наукової методології здійснюється шляхом посилання на загальноновизнані концепції провідних вчених, обґрунтування ними нових ідей і гіпотез. Специфічною рисою конкретнонаукової методології є використання особливої емпіричної бази експериментальних або статистичних даних. Зрозуміло, що без їх використання дослідження губить якісну визначеність предмета дослідження, стає абстрактним, а в тенденції — й схоластично порожнім.

Ще однією гранню конкретнонаукової методології, особливо важливої для сфери дослідження управлінських процесів, є використання здобутків професіоналів-практиків, тобто тих підходів, ідей, що втілюються у реальний процес діяльності. Доречним є також використання найкращого світового досвіду з врахуванням історичних особливостей, традицій, культури та ментальності нації (рис. 2).

У широкому розумінні "методологія" — це філософський аналіз наріжних, ключових проблем будь-якої сфери діяльності людини. До таких проблем традиційно зараховують визначення об'єкта і суб'єкта діяльності, її змістовної й формальної структури, цілей, засобів, методів й результатів. Врахування специфіки сфери управління, де об'єкт обов'язково включає суб'єктивний момент, є складною інтеграцією різних учасників соціальних процесів, полягає у тому, що ми не можемо абстрагуватися від загальнотеоретичних, філософських методологічних концепцій. У вужчому і загальноприйнятому розумінні методологія наукового пізнання — це сукупність принципів, методів, методик, прийомів лише пізнавальної діяльності, а також засоби впорядкування отриманого знання.

Розглянемо основні підходи до розуміння структури методології. Так, Ю.П. Сурмін вважає, що в змісті методології як деякій множині виділяються такі підмножини, які споріднені й принципово відповідають вимогам методології, тобто вони містять принципи, норми, парадигми, теорії, категорії тощо. Ці види методології поширюються на наукове дослідження як таке, а не на окремі його складові як діяльності [9, с. 29].

Методологію науки можна визначити як систему базових ідей певної наукової галузі, що в детальнішому розумінні зводяться до характеристики логічних зв'язків предметів реального світу, до визначення пріоритетних

завдань дослідження, можливих способів і засобів досягнення результатів пошуку, а також принципів побудови (поєднання) здобутого знання у відносно завершену логічну систему.

Сучасна цінність методології визначається тим, що вона виконує важливі соціальні функції — регулювання й оптимізація процесу людської діяльності, зокрема управлінської, визначення раціональних шляхів досягнення істинного знання про досліджуваний предмет та надання знанню логічної організації задля полегшення його використання в подальшій діяльності.

Функції сучасної методології наукового дослідження можна звести до таких:

- пояснювальна — забезпечує адекватне, цілісне розуміння нового знання, демонструє його абсолютні й відносні грані;

- логіко-систематизуюча — уточнює, впорядковує й систематизує категоріальний (термінологічний) аспект науки;

- прогностична — розкриває горизонти розвитку науки, передбачає конкретні (досяжні на певному етапі) цілі пізнання;

- прагматична — визначає способи здобуття наукових знань, оптимальні шляхи руху до істини;

- креативна — сприяє вирішенню окремих проблем наукового дослідження, відкриттю нових знань [3, с. 29].

Нині існують численні види діяльності, які недостатньо забезпечені методологічним інструментарієм, зокрема до них можна віднести сферу державного регулювання розвитку сільських територій. Результативність та ефективність управління щодо забезпечення сталого розвитку сільських територій залежить від наукового осмислення та впровадження науково обгрунтованої методології управління сучасною територіальною системою. Простежимо найбільш важливі елементи методології державного регулювання розвитку сільських територій.

Визначаючи загальний напрям змін, О.І. Павлов підкреслює необхідність системного підходу до аналізу історичної трансформації парадигми процесу управління сільськими територіями. Системність передусім знайшла свій вияв у запровадженні автором територіального, а не галузевого підходу до розгляду економічних, соціальних, політичних, екологічних, управлінських, власне територіальних проблем розвитку цих складних просторових утворень [7, с.8]. В узагальненому вигляді зміст терміна "парадигма" визначається ним як модель або науковий опис об'єкта, що ґрунтується на єдиних теоретико-методологічних засадах. Але при цьому він зазначає, що до парадигми дослідження, крім світоглядних засад, належить теорія та методологія, які надають їй повноту, завершеність, наукову визначеність і несуперечливість. Різновидом теорії виступає концепція. Вона, як і теорія, ґрунтується на наукових засадах, але є менш визначеною і чіткою системою знань, яка визначає загальний напрям розвитку об'єкта дослідження. З теорією, зазначає автор, тісно пов'язана методологія [7, с. 45].

Методологія наукового пізнання стає зрозумілою че-

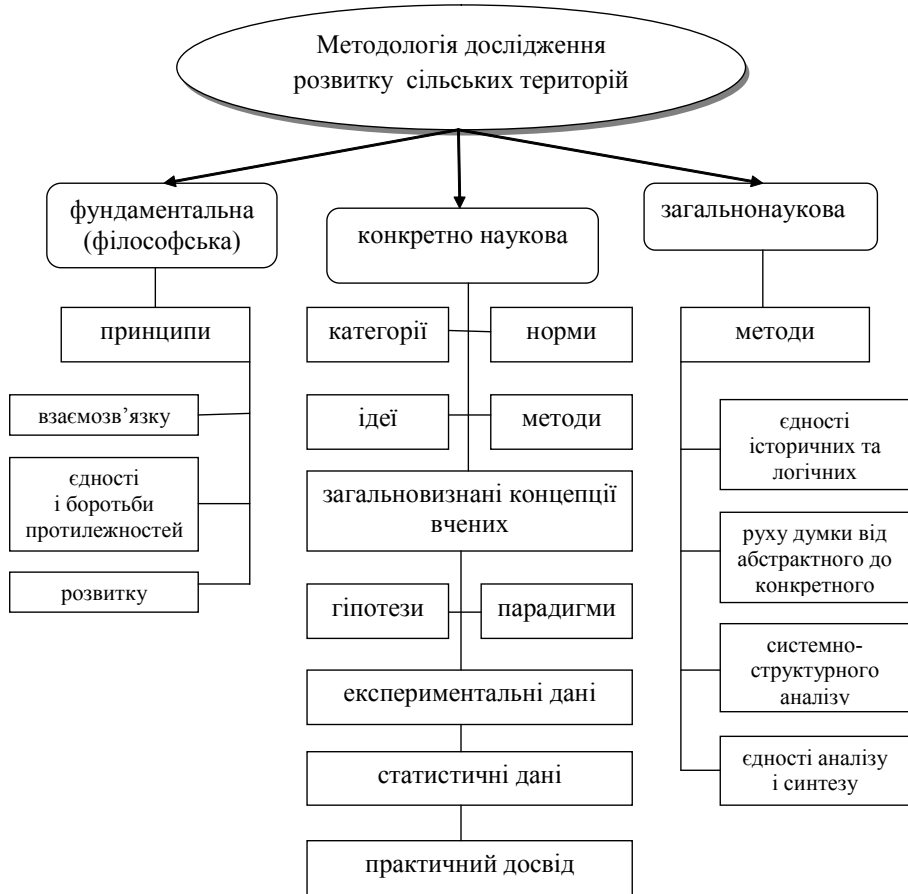


Рис. 2. Методологія дослідження розвитку сільських територій

Джерело: авторська версія.

рез єдність різних її структурних частин, до яких належить: концепція, парадигма, методика, метод, прийом. Взаємозв'язок вказаних частин здійснюється через узгоджену лінію детермінації. Ця лінія спадаючої зумовленості означає, що методологія осмислення дослідження розпочинається на чітко усвідомленій основі — концепції, яка, в свою чергу, визначає формування відповідної методики і т.д.

Концепція (розуміння, система) як вихідний, ключовий елемент будь-якої методології полягає у способі розуміння об'єкта пізнання, провідного задуму пізнання та визначеності мети й завдань дослідження; це провідна думка якого-небудь твору, наукової праці тощо. Змістовно найбільш близьким до концепції є ідея, що поєднує в собі певний рівень відображення об'єкта пізнання, усвідомлення мети, мотиву наукової діяльності. Так, ґрунтовне пояснення відмінності концепції від теорії сформульовано Ю.П. Сурміном, зокрема він зазначає, що призначення концепції полягає в інтеграції певного масиву знання, у прагненні використовувати його для пояснення, пошуку закономірностей. Проходячи через перевірку фактами, концепція уточнюється як за змістом, так і з погляду її пізнавальних меж, при цьому вона може і не витримати випробування практикою і бути знехтуваною. Особливо часто це відбувається на тих етапах розвитку науки, коли потреба у поясненні об'єктів зумовлює виникнення безлічі концептуальних підходів, які інтегрують знання і дають більш-менш короткі пояснення [9, с. 39].

Конкретною формою реалізації методології є парадигма (приклад, зразок), що не просто репрезентує теоретичні знання суб'єкта пізнання, вона трансформує попередні концептуальні аспекти у зразок вирішення проблеми, дає відповідь на питання, як досягнути потрібного результату [3, с.29]. Метод — це сукупність правил, прийомів, способів

і норм пізнання та діяння. Метод розробляється на основі певної теорії [3, с. 41].

Досліджуючи методологію управління територіальним розвитком, В.В. Мамонова підкреслює, що територіальне утворення являє собою складну соціально-економічну систему, тому управління його розвитком також є найбільш складним видом управління (порівняно з управлінням діяльністю живих організмів і процесами функціонування технічних і технологічних систем), оскільки мова йде про суспільне управління [5, с. 24].

Центральне місце серед методологічних проблем управління територіальним розвитком займає визначення базових принципів. Аналіз вітчизняних і зарубіжних досліджень в сфері теорії сталого розвитку дозволяє запропонувати наступні принципи розвитку сільських територій України в сучасних умовах.

Принцип субсидіарності (оптимальної децентралізації і реальної керованості території) і компліментарності. Поняття субсидіарності все більше застосовують в світі для розмежування предметів ведення і повноважень між органами публічної влади, які діють на різному територіальному рівні. Субсидіарний підхід закладений в директивах Європейського Союзу і конституції США, а також у Європейській хартії місцевого самоврядування [2], яку ратифіковано Верховною Радою України в 1997 р. В положеннях ст.4, пп.3, 4, 5, 6 зазначається, що здійснення муніципальних функцій, як правило, повинно відбуватися тими територіальними органами влади, які мають найтісніші контакти з населенням. Розмежування повноважень між територіальними рівнями влади, передача будь-якої функції іншому органу влади повинно відбуватися з врахуванням обсягу, характеру конкретного завдання та вимог досягнення ефективності й економії. Повноваження місцевого самоврядування мають бути повними і виключними, вони не можуть бути скасовані чи обмежені.

Субсидіарність має основоположне значення для формування демократичної моделі влади і декларує, що лише ті питання, які не можуть бути ефективно вирішені на первинному рівні адміністративно-територіального управління, повинні передаватися на вищий рівень. У сучасному складному суспільстві при його глибокій соціальній диференціації неможливо побудувати ні жорстку ієрархію, ні ефективне управління з єдиного центру. Структурний розподіл влади, який передбачається демократією, є важливим питанням ефективності управління адміністративно-територіальними утвореннями різних рівнів. Мова йде про те, що в процесі новітнього державотворення демократична (європейська) модель влади передбачає широку децентралізацію управління на засадах субсидіарності. Центральна влада, після посилення своєї вертикалі, передбачає передачу повноважень в регіони і на рівень самоуправління. Але ці дії не пов'язані з реалізацією принципу субсидіарності, адже субсидіарний порядок заснований на тому, що повноваженнями первинно наділені місцеві (базові) органи влади, а передача, делегування повноважень може відбуватися лише знизу вгору. Порядок делегування повноважень у сучасній моделі державного управління передбачає, що такі повноваження належать вищій інстанції і ніби даруються нижчій. Низова інстанція лише уповноважена на виконання певних функцій, тобто вона представляє інтереси вищої влади.

Організація територіальної влади в Україні недостатньо повно відтворює принцип субсидіарності і її розвиток не призводить до його посилення. Природа цього принципу — делегування центральних владних функцій. В Конституції України не прописані компетенції та механізми здійснення спільного ведення сфер державного і місцевого рівнів. Відповідно до законодавства органи місцевого

самоврядування здійснюють широке коло не тільки власних, але й державних повноважень. Наділення органів місцевого самоврядування окремими державними повноваженнями не забезпечується передачею їм матеріальних і фінансових засобів, необхідних для їх здійснення. Централізована бюджетно-податкова система призводить до того, що низові органи влади не в змозі виконати інфраструктурні завдання, і нагадує, по суті, односторонній рух в бік централізації.

Ретроспективний аналіз реформування соціальної інфраструктури села дає підстави для висновку про те, що в процесі здійснення реформ фінансовим чинником не приділялось належної уваги, їх роль при формуванні економіки на ринкових соціально орієнтованих засадах недооцінювалася. Відповідно до закону про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу, витрати на утримання усіх закладів соціально-культурного призначення в сільській місцевості повинні фінансуватися з бюджету. Бюджетне фінансування розвитку сільської соціальної інфраструктури здійснюється не в повному обсязі, місцеві органи самоврядування не мають можливості формувати і використовувати дохідну частину місцевого бюджету достатню для забезпечення соціальними послугами сільських жителів навіть на мінімально прийнятному рівні. Для цього слід опрацювати механізм перерозподілу державних надходжень на користь соціальної сфери села, звернути увагу, насамперед, на реконструкцію існуючої мережі об'єктів, а також опрацювати програми, що передбачають соціальну розбудову сільських територій.

Важливим кроком у даному питанні стало прийняття Закону України "Про внесення змін до Бюджетного кодексу України", який спрямований на комплексне вирішення питань вдосконалення бюджетного законодавства та містить норми з подальшого розвитку бюджетного планування, унормовує проблемні для державного і місцевих бюджетів питання. При цьому значно посилюється дохідна база місцевих бюджетів, особливо в частині доходів для забезпечення самоврядних функцій та бюджету розвитку, а також розширення прав на здійснення місцевих запозичень. Загальний ресурс, що передається до місцевих бюджетів, складе, за розрахунками автора, 23 млрд гривень [8].

Розвиток територій, заснований на принципі субсидіарності, передбачає необхідність збереження в ієрархії планування територіального розвитку принципу компліментарності, який тісно пов'язаний з переходом від централізованої до децентралізованої системи управління, коли при підготовці планів вищого рівня враховуються інтереси більш нижчого рівня, а при плануванні на локальному рівні враховується регіональна і державна політики. Принцип участі реалізує одну з головних аксіом планування: план має складати той, хто його виконуватиме [6, с. 14]. При цьому виникає взаємодоповнюваність (компліментарність) різних рівнів адміністративно-територіального управління, що дає змогу максимально ефективно використовувати всі внутрішні й зовнішні фактори розвитку територій.

Принцип субсидіарності найбільш повно відповідає психології господарюючого на землі суб'єкта, адже сприяє максимальному розкриттю його потенціалу, пов'язаного з наданням свободи дій щодо належного облаштування території проживання. Значущість цього принципу підвищується в умовах, коли у відповідь на потреби розвитку суспільства і держави відбувається переналагодження механізмів державного регулювання. Даний принцип тісно пов'язаний з принципом обов'язкової участі в процесах

територіального розвитку.

В основі принципу суспільної участі (partiципативності) закладено тезу про необхідність використання знань, досвіду і бачення представників місцевого населення про найбільш прийнятні шляхи розвитку території їхнього проживання. Процеси прийняття рішень, які відбуваються за участю місцевих жителів, призводять до розкриття їхнього потенціалу, узгодженості дій, посилення відповідальності і мобілізації власних ресурсів у сільських регіонах.

Суспільна участь у процесі розробки, впровадження і оцінювання програм розвитку сільських територій являє собою невід'ємну частину демократичної системи управління. Вона визначається як процес, в якому в результаті широкого обговорення різноманітні групи сільського населення несуть відповідальність за ініціативи розвитку, а також за прийняття рішень і ресурси.

При впровадженні партиципативного підходу важливо враховувати специфіку ментальності місцевого населення, його релігійні та культурні особливості. Проте необхідно зазначити проблемні питання, пов'язані з застосуванням цього принципу на сільських територіях: сільське населення не має значного досвіду участі в політичних процесах; переважає в основному недовіра до держави, але одночасно держава розглядається як постачальник фінансових ресурсів для розвитку території; в управлінців немає досвіду стратегічного планування; відповідальність в основному обмежується певною соціальною групою; в поліетнічних сільських регіонах постає національне питання; в адміністративній ієрархії спостерігається домінування чоловіків над жінками; в окремих сільських регіонах переважає думка громади та духовних авторитетів.

Суспільна участь поступово стає важливим і невід'ємним принципом менеджменту сільських територій. Вона передбачає, що успішність програм розвитку сільських територій знаходиться в прямій залежності від зацікавленості місцевого населення в розробці мети, заходів і засобів реалізації даного проекту.

Розглянуті принципи субсидіарності й суспільної участі, на нашу думку, є основою при розробці стратегій розвитку сільських територій на місцевому рівні і їх інтеграції в загальнодержавні плани. Механізм державного регулювання розвитку сільських територій, крім спеціальних, має враховувати також загальні принципи організаційної взаємодії в сфері соціального управління:

— законності — відповідність нормативно-правових актів, що приймаються місцевими органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, нормам чинного законодавства;

— адекватності — відповідність методів і механізмів управління потребам територіальної спільноти у вирішенні питань місцевого значення, а також відповідність завдань органів територіального управління та ресурсів, необхідних для їх виконання;

— принципі збалансованості в розвитку гармонійних відносин між людиною, суспільством і природою в процесі розвитку, а також збалансованого розвитку усіх представлених у сільській місцевості галузей народного господарства: сільського і лісового господарств, рибництва, місцевої промисловості, туризму та неаграрних видів діяльності;

— принципі диференціації державної політики розвитку сільських територій. Типізація сільських територій [7, с. 31] у подальшому призведе до виділення різноманітних типів сільських територій, стосовно яких бажано сформулювати відповідні цілі розвитку та засоби досягнення цих цілей.

В умовах успішного державотворення слід послідовно впроваджувати принципи, згідно з якими не державні, а суспільні інтереси є визначальними, пріоритетними для держави.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

В умовах переходу від галузевої до територіальної системи державного управління і місцевого самоврядування необхідно більше уваги приділяти вивченню науково-методологічних та практичних аспектів функціонування сільських територій. Методологія наукового пізнання стає зрозумілою через єдність різних її структурних складових, до яких належить: концепція, парадигма, методика, метод, прийом. Взаємозв'язок вказаних частин здійснюється завдяки детермінації та сталим причинно-наслідковим зв'язкам.

Проведені дослідження дозволяють зробити висновок, що розвиток сільських територій має базуватися на основі принципів субсидіарності, компліментарності, участі, які дозволяють мобілізувати і ефективно задіяти потенціали саморозвитку сільських територій та соціальний капітал місцевих громад. У ряді випадків вони можуть бути доповнені й іншими принципами пізнання процесів управління територіальним розвитком, державного управління тощо. Обґрунтування методологічних засад розвитку сільських територій є початковим кроком наукових досліджень у даній сфері та може бути вдосконалено в залежності від різноманітності гуманітарних викликів перед сільськими територіальними системами.

Література:

1. Бакуменко В.Д. Теоретичні та організаційні засади державного управління: навчальний посібник / В.Д. Бакуменко, П.І. Надолішній. — К.: Міленіум, 2003. — 256 с.
 2. Європейська хартія місцевого самоврядування // Відомості Верховної Ради. — 1997. — №38. — Ст.249.
 3. Кашуба М.В. Методологія сучасного наукового дослідження у сфері державного управління: навч. пос. / М.В. Кашуба, П.М. Петоровський, ЛРІДУ НАДУ при Президентіві України. — Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2006. — 92 с.
 4. Кравченко В. Стан та шляхи подальшої імплементації Європейської хартії місцевого самоврядування в Україні / Проблеми формування доброчесного, належного місцевого врядування: Збірник матеріалів та документів / Заг. ред. М. Пухтинського. — К.: Атіка, 2008. — С. 301—307.
 5. Мамонова В.В. Методологія управління територіальним розвитком: монографія. / В.В. Мамонова. — Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ "Магістр", 2006. — 196 с.
 6. Нелеп В.М. Планування на аграрному підприємстві: підручник / В.М. Нелеп. — К.: КНЕУ, 2004. — 550 с.
 7. Павлов О.І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: монографія / О.І. Павлов. — Одеса: Астропринт, 2006. — 360 с.
 8. Про внесення змін до Бюджетного кодексу України: закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2010_07_08/T102-456.html.
 9. Сурмін Ю.П. Майстерня вченого: підручник для науковця: / Ю.П. Сурмін. — К.: Навчально-методичний центр "Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні", 2006. — 302 с.
 10. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки / Э.Г. Юдин. — М.: Наука, 1978. — 392 с.
- Стаття надійшла до редакції 03.09.2010 р.*